

II JAHON SAN'ATI TARIXI II

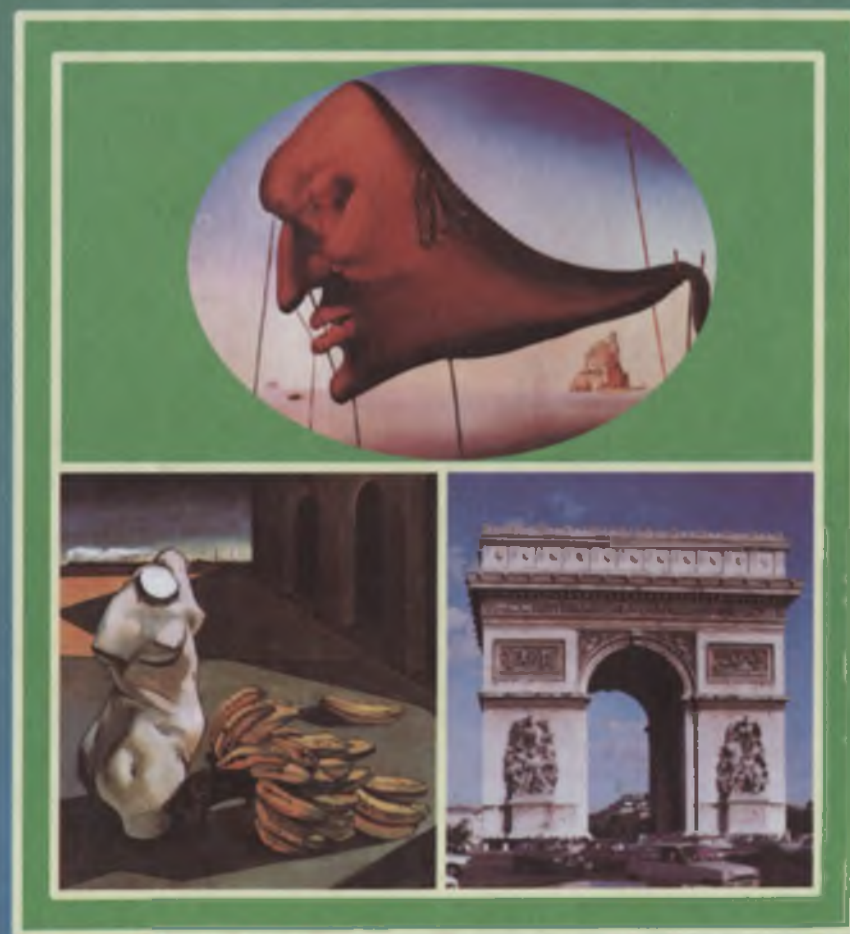
ISBN 978-8943-312-31-9

9 789943 312319

N. Abdullayev

JAHON SAN'ATI TARIXI

706
A 15

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O'RTA
MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI

O'RTA MAXSUS, KASB-HUNAR TA'LIMI MARKAZI

Ne'mat Abdullayev 5.

JAHON SAN'ATI TARIXI

Kasb-hunar kollejlari uchun o'quv qo'llanma

TOSHKENT
«DAVR PRESS»
2007

O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi,
O'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi markazining ilmiy kengashi
kasb-hunar kollejlari uchun o'quv qo'llanma sifatida
tavsiya etgan

Muallif: N. U. Abduliayev

Taqrizchilar: A. Xakimov — s.f.d., prof.
O'zbekiston Badiiy Akademiyasining
haqiqiy azosi, akademik;
Bulatov S. S. — p.f.d., prof.
Nizomiy nomidagi Toshkent Davlat Pedagogika
universiteti amaliy san'at kafedrası mudiri

*Jahon san'ati tarixi o'quv qo'llanmasi san'atshunoslik
yo'nalishidagi kasb-hunar kollejlarining o'quvchilari
uchun mo'ljallangan. Qo'llanmada jahon, asosan Yevropa
va Amerika tasviriy, amaliy va me'moriy san'at turi va
janrlariga oid ma'lumotlar, san'atning yetuk vakillari,
uning qadimgi davrdan bizgacha bo'lgan tarixi va
texnologik jarayonlari, rivojlanish bosqichlari, asosiy
yo'nalishlari haqida so'z yuritiladi.*

ISBN 978-9943-312-31-9

© «DAVR PRESS» nashriyoti, 2007

SO'ZBOSHI

Inson dunyoni tanigani sari uning murakkabligini ham his etib bordi. Borliqni idrok etish jarayonida paydo bo'lgan fikr, his-tuyg'ularini dastlab tovush, harakat, imo ishoralar bilan ifodaladi. Hayotiy tajribasi ortib, hissi munosabatini ohang, rang, chiziq, shakl va harakatlarda aks ettira boshladi. Shu tariqa san'at turlari paydo bo'ldi. San'atning rivojlanishida mehnatning o'rnini ham katta bo'ldi. Odamlar mehnat jarayonida shakl tuyg'usini his etib, ritm, simmetriya tushunchalarini o'zlashtirib, tabiiy sirlarini ocha boshladilar. Ishlatilayotgan buyumlarning shakli bajarayotgan mehnatlarini osonlashtirishi yoki qiyinlashtirishi mumkinligini tushundilar. Mehnat qurollarining unumi ularda o'z qurollariga nisbatan mehnat tuyg'ularini uyg'ota bordi. Ular o'z qurollariga bezak berish orqali shu mehrlarini izhor etishga harakat qildilar. Qulaylik va foydalilik tushunchalarining yuzaga kelishi ularning voqelikdagi, hayotdagi go'zallik va xunukliklarni his etish tuyg'ularini rivojlantirdi. San'atning yuzaga kelishi insonning ob'yektiv voqelik to'g'risidagi bilimlarining chuqurlashishiga olib keidi, ajdodlari yaratgan kashfiyotlarni o'rganishga undadi. Bugun san'at keng ma'noga ega bo'lib, u teatr, musiqa, raqs, sirk, kino, pantomima, me'morchilik, tasviriy san'at, amaliy san'at, bezak san'ati va h.k. larni o'z ichiga oladi. Bu san'at turlarining o'z ijodkorlari bor. Har biri o'z tarixi, rivojlanish xususiyatlariga ega. Biz faqat tasviriy, amaliy bezak san'ati va me'morchilik san'atining jahon xalqlari hayotida tutgan o'rnini ko'rib chiqamiz. Ular tarixini o'rganish uchun dastlab shu san'at turlari xususiyatlari va har birining ichki bo'linishlariga to'xtalib o'tamiz.

I. Tasviriy san'at turlari

Insonning his-tuyg'ulari, kechinmalari, tasavvur va xayollarini chiziq, rang, oq-qora bo'yoqlarda, hajmli yoki hajmsiz, rangli yoki rangsiz shakllarda biror yuza yoki makonda aks ettirish san'atiga **tasviriy san'at** deyiladi. Tasviriy san'at asarlari tasvirlash uslubi, tasvirlash uchun tanlangan materiallarga (ashyolar) qarab grafika, rangtasvir, haykaltaroshlik turlariga, tanlangan ob'yekti mazmuni va yo'nalishiga qarab janrlarga ajratiladi. Masalan: tabiat manzaralarini aks ettiruvchi rasmlar – *manzara janri*, odamlar qiyofasini aks ettiruvchi rasmlar – *portret janri* deb nomlanadi.

1.1. Grafika

Grafika tasviriy san'atning keng tarqalgan va eng ommabop turi hisoblanadi. Oddiy qora qalamda chizilgan surat, kitobning ichki va tashqi tomoniga ishlangan turli badiiy chizma va bezak rasmlar, yo'l chiptasidan tortib murakkab rasmiy pul va lotereya qog'ozlari, plakat, etiketka, o'rama (upakovka), markalar grafika san'atining ko'rinishlari hisoblanadi. Grafika asarlari qo'lda qalam bilan yoki shunga o'xshash chizish mumkin bo'lgan biror asbobda (ko'mir qalam, pero, pastel, sous, sangina, flomaster va h.k.) ishlanishi, bosma uslubda bajarilishi mumkin. Shunga binoan qo'lda chizilgan tasvirlar — qalamtasvir bosma uslubda bajarilgan, ya'ni biror yuzada, masalan taxtada (metal, yuzasi tekis qilinib ishlov berilgan tosh va h.k.) ishlanib qog'ozga tushirilgan ko'rinishi graviyuraga ajratiladi.

1.2. Rangtasvir

Rangtasvir deb rangli ashyo — materiallarda (bo'yoqlar akvarel, moybo'yoq, tempera, guash, yelim bo'yoq, rangli tosh,

shisha va h.k.) biror yuzaga (qog'oz, mato, devor sathi, taxta yuzasi va h.k.) ishlangan rassom asariga aytiladi. Rangtasvir asarlari o'zining ishlanishi, o'rni, mazmuni, bajaradigan vazifasi, uslubi va ko'rinishiga qarab dekorativ (bezak), monumental, dastgoh rangtasvir, ikona, miniatyura, diorama, panorama turlariga ajratiladi.

Dekorativ rangtasvir me'morchilik va amaliy san'at bilan bog'liq bo'lib, asosan bezash vazifasini o'taydi (dekorativ so'zining ma'nosi ham lotincha bezash demakdir). Teatr, kino dekoratsiyalari ham shu san'at ko'rinishlariga kiradi.

Me'morchilik san'ati bilan bog'liq bo'lgan rangtasvir asarlari monumental (mahobatli) rangtasvir deb yuritiladi. Monumental rangtasvir me'morchilik majmuida ma'lum miqdorda bezak vazifasini o'taydi, shuning uchun ham u monumental-dekorativ rangtasvir deb yuritiladi.

Dastgohli rangtasvir deganda maxsus yasalgan ramkaga tortilgan matolarga ishlangan rassom asari nazarda tutiladi. U molbert deb ataladigan alohida dastgohda ishlangani va shu holda namoyish etilgani uchun ham shunday nomlanadi. O'zbek san'atshunosligida ba'zan stanokli rangtasvir iborasi ham uchraydi. Dastgoh rangtasvir monumental va dekorativ rangtasvirdan farqlanib, boshqa biror bir san'atga bevosita bog'lanmaydi.

Rangtasvirning turlaridan hisoblangan miniatyura san'ati fransuzcha – *miniature*, italyancha – *miniatura*, lotingchia — *minium* so'zlaridan olingan bo'lib kinovar, surik ma'nosini bildiradi (kinovar, surik qizil bo'yoqlar turkumiga kiradi). Gap shundaki, qadimgi paytlarda kitoblar qo'lyozma tarzida tayyorlanib, matn boshidagi bosh harf qizil rang bilan ajratilgan, keyinchalik shu harflar atrofiga turli naqsh va bezaklar kiritila boshlangan, asta-sekin matn mazmuni bilan bog'liq tasviriy kompozitsiyalar paydo bo'lgan va shu davrdan miniatyura san'ati rivojlana boshlagan. Bugungi kunda

miniatur deganda kichik hajmda nafis ishlangan rangtasvir asarlari nazarda tutiladi. Qutichalar, katta bo'lmagan yuzalarga lok, moybo'yoq, temperada ishlangan va ustidan loklangan kichik hajmli rasmlar ham rangtasvirning shu turiga mansub va ular lokli miniatur deyiladi.

IKONA yunoncha *eikon* — tasvir, siymo mazmunini anglatib, xristian dinida (pravoslav va katolitsizm) Iisus Xristos, Bibi Maryam, avliyolar, Muqaddas kitobdan olingan turli voqealar tushirilgan tasvirlar nazarda tutiladi.

DIORAMA yunoncha *dia* — orqali va *horama* — ko'rinish, tomosha mazmunini bildirib, yarim aylana ichiga ishlangan, old tomoni butafor yoki aniq buyumlar hilan to'ldirilgan rangtasvir asari nazarda tutiladi va u sun'iy yorug'likka mo'ljallab ishlanadi. Nurning o'zgarishi, kuchaytirilishi yoki susaytirilishi hisobiga fazoviy kenglik hosil qilinadi. Bu san'at imkoniyatlaridan teatr dekoratsiyalarida keng foydalaniladi.

PANORAMA yunoncha *pan* — hammasi va *horama* — ko'rinish, tomosha ma'nosini anglatadi. Aylana ichiga tortilgan lentasimon yuzaga ishlangan va old tomonlari butafor va aniq buyumlar bilan to'ldirilgan hamda markazdan turib aylanib ko'rishga mo'ljallangan rangtasvir san'atiga panorama deyiladi.

1.3. Haykaltaroshlik

Hajmli, yorug' soyaga ega bo'lgan shakllar majmuasida makonda yoki biror yuzada tasvirlanadigan san'at turi haykaltaroshlik hisoblanadi. Stol ustiga qo'yiladigan haykatchalar, park va xiyobonlarga o'rnatilgan turli haykal va yodgorliklar, binolarning devorlariga, buyumlar, masalan tanga, mishon, medallarning yuzasidagi bo'rtma tasvirlar haykaltaroshlik san'atiga mansub.

Haykaltaroshlik asarlari o'z ko'rinishiga ko'ra, dumaloq va qavariq, bo'rtma (relyef) haykallarga bo'linadi. Dumaloq haykallarni hamma tomondan aylanib ko'rish mumkin bo'ladi. Dumaloq haykallarning har biri bir taglikka (postament yoki pyedestalga) o'rnatilgan bo'ladi. Haykaltaroshlikning ikkinchi ko'rinishi bo'rtma haykaliar, odatda biror yuzaga bo'rttirib ishlangan bo'ladi. Bunday haykallar relyef yoki bo'rtma tasvir deb ataladi. Relyef fransuzcha yuza ma'nosini anglatadi. Relyef, o'z navbatida barelyef va gorelyefga ajratiladi. Barelyefda yuzada ishlangan bo'rtma (qavariq) tasvir yuqqa, yuzadan ba'zida bilinar-bilinmas tarzda bo'rttirib ishlangan bo'lishi mumkin. Masalan, tanga yuzasiga ishlangan tasvirlar, Gorelyefda haykaliar ha'zida dumaloq ko'rinishga yaqin, lekin u yuzaga yopishgan yoki yuzada ishlangan bo'ladi. Haykaltaroshlik asarlari o'zining bajaradigan vazifasi, mazmuniga qarab monumental, dekorativ, dastgoh haykaltaroshlik, mayda haykaltaroshlik (plastika) turlariga bo'linadi.

Me'morchilik san'ati bilan bog'liq bo'lgan haykaltaroshlik asarlari monumental haykaltaroshlikka kiradi. Istirohat bog'lari, xiyobonlar, ko'cha va parklar, shuningdek me'morchilik binolarining devorlarini bezash uchun ishlatiladigan haykallarning hamma turlari dekorativ haykaltaroshlik san'atiga mansub. Binolarning devorlariga ishlanadigan turli bo'rtma tasvirlar, amaliy san'at buyumlarining yuzasiga ishlangan tasvirlar, turli fontanlar, panjaralar, badiiy bezak berilgan darvozalar ham haykaltaroshlikning bir ko'rinishi hisoblanadi.

Mustaqil mazmunga ega bo'lgan, san'atning boshqa turlariga tobe bo'lmagan asarlar haykaltaroshlik san'atiga kiradi. Bunday asarlar ko'rgazmalar, uylarga qo'yish uchun dastgoh haykaltaroshligiga mo'ljallangan bo'ladi.

Haykaltaroshlik bosh (odamning bosh qismini aks ettiruvchi haykal), byust (odamning belgacha ishlangan haykali), haykal (odamning bo'y-basti bilan ishlangan haykal) va ko'p jussali kompozitsiya ko'rinishlarida aks etadi.

Savollar:

Tasviriy san'at nima va u qanday turlarga bo'linadi? Tasviriy san'atning qaysi janrlarini bilasiz? Grafika nima? Grafika asarlari qanday ishlanadi? Qalamtasvir nima? Bosma grafika nima? Rangtasvirning qanday turlari bor? Rangtasvir asarlari qanday ishlanadi? Haykaltaroshlik nima? Haykaltaroshlikning qanday turlari bor? Relyef nima, u qanday turlarga bo'linadi? Barelyef va gorelyefning bir-biridan farqi nimada?

Amaliy san'at. Amaliy san'at eng qadimiy san'at turlaridan hisoblanadi. Inson dunyoga kelibdiki yashash uchun kurashadi. U dastlab tabiat o'zgarishlariga moslashishga harakat qilib, shunga loyiq zaruriy moslamalar asosida shakllandi. Tevarakatdagi hayvonot olamidani o'zini saqlash uchun yog'och, toshlardan foydalanib qurol yasasbga kirishdi. Albatta, bu moslama va qurollar dastlab insonning jismoniy harakati natijasida yuzaga keldi, lekin asta-sekin inson tajribasi ortib borishi natijasida bu qurol va moslamalar inson hlssiyotlari bilan mukammallashib bordi, turlari ortdi. Bugungi kunda amaliy san'at iborasi keng ma'noga ega bo'lib, bular — turli uy anjomlar, mehnat, ov, jang qurollari, mebel, gilamlar, so'zanalar, turli matolar va h.k. Xullas, kundalik shaxsiy va ijtimoiy turmushda amalda ishlatiladigan jamiki bor buyumlar san'atning shu turiga kiritiladi. Ko'rinib turganidek, inson ishlatadigan buyumlar juda ko'p va har bir buyum o'zining ishlatilish o'miga qarab amaliy san'atning ma'lum yo'nalishini belgilaydi. Masalan, qurolsozlik, pichoqchilik, kulolchilik, naqqoshlik, zargarlik va h.k. Amaliy san'at asarlari o'z yo'nalishi va turlari nafaqat ishlatilish mazmuniga qarab, balki shu buyumni qanday ishlanishiga qarab ham nomlanadi. Masalan, o'ymakorlik, kandakorlik, intarsiya, to'qimachilik, matoga gul bosish (naboyka) va h.k. Amaliy san'at asarlari nafaqat amaliy ahamiyatga ega, balki ular inson ma'naviy olamining ajralmas

qismi ham hisoblanadi. Amaliy san'at asarlari har doim ham amalda ishlatilmasligi, soddaroq aytganda, amaliy ahamiyatga ega bo'lmasligi mumkin. Masalan: xona devoriga ishlangan naqsh, ko'za yuzasiga ishlangan rasm. Mazkur naqsh yoki rasm bo'lmasa ham idish ishlatilishi, xonadan esa foydalanish mumkin. Lekin mavjud rasm, naqsh xona va buyumga nafasat kiritib, kishi ko'zini quvontiradi. Shuning uchun ham amaliy san'at bevosita bezak san'ati tarkibida bo'lib, amaliy bezak san'ati deb ham yuritiladi. Xulosa qilish mumkinki, u amaliy san'at asarlari bir tomondan amaliy ahamiyatga ega bo'lgan va kundalik turmushda bevosita inson ehtiyojlari uchun zarur bo'lgan buyumlar sirasiga kirsas, ikkinchi tomondan bezatish vazifasini bajarishga qaratilgan va insonning ma'naviy, ruhiy ehtiyojlariga ta'sir etadigan san'at turiga ajratish mumkin. Inson o'zi ishlatadigan buyumlarning hammasi ham amaliy bezak san'atiga kirmasligi va kundalik turmushda ishlatilmasligi mumkin, lekin rassom mehnati, xatti-harakati tufayli uning badiiy qiymati ortadi. Masalan, turli liboslar, taqinchoqlar va h.k.

Amaliy bezak san'ati o'zining ishlatish o'rni va mazmuniga qarab sohalarga bo'linishidan tashqari, u qaysi materialdan ishlanganligiga qarab ham ajratiladi, masalan sopol (keramika), metall, yog'och, mato va h.k. yoki ishlash uslubiga ko'ra o'ymakorlik, kandakorlik, quyish san'ati, gul bosish san'ati, qadama (intarsiya), to'qimachilik va h.k. deb nomlanishi mumkin. Bunday atamalar XIX asming ikkinchi yarmidan ilmiy adabiyotlarda ishlatila boshlandi. Amaliy bezak san'ati asarlari davming moddiy madaniyati, odamlarning turmush tarzi, milliy etnik xususiyatlari, ijtimoiy, iqtisodiy va sinfiy farqlari bilan uzviy bog'liq holda mavjud bo'ladi. Ular inson yashaydigan badiiy siyosiy muhitni tashkil etib insonlarning ruhiyatiga ta'sir etadi, ularning borliqqa bo'lgan munosabatini bildiradi. Amaliy san'at buyumlari inson yashaydigan muhitni badiiylashtirib,

me'moriy-fazoviy kenglikni tashkil etadi. Bu muhit o'z navbatida insonni ham o'z domiga tortib, yaxlit badiiy obraz yaratadi. Undagi buyumlar shu muhitda idrok etilib, davr mazmunini anglatadi, his etishga ko'maklashadi. Shuning uchun buyumlar ham davr bilan hamnafas bo'lib boradi va undan ajralmaydi. Shu o'rinda XIX, XX va XXI asr muhitini taqqoslab ko'raylik. XIX asrdagi foytun aravalar, ko'chalarda yonib turgan fonuslar va shu ko'chada yurib borayotgan odamlarni bugungi kun bilan solishtirsak, unda odamlarning kiyimi ham, buyumi ham, ko'cha-ko'ydagi me'moriy bezak va qurilmalar ham bir-biridan keskin farqlanishini ko'ramiz. Xonalarga qo'yilgan mebel, idish-tovoqlar, gilam va palaklarni bugungi kunning buyumlaridan o'zining tuzilishi, rangi va tanlangan ashyolari bilan ham farqlanib turadi. Shuning uchun ham amaliy san'at asarlarining g'oyaviy badiiy yechimi davr bilan, inson aql-zakovatining kuchi bilan belgilanadi. Amaliy san'at asarlarida ko'pincha badiiy asar uchun tanlangan ashyoning qiymati topilgan shaklning mazmuniga mos ekanligi bilan o'rin egallaydi. Bu jihatdan u me'morchilikka o'xshab ketadi. Masalan, bezak bermasdan ishlangan sopol-terrakota, shisha, biliur, oltin, kumush, qimmatbaho tosh va yog'ochlar. Ularning badiiy qiymati fakturasi, topilgan shaklning betakrorligi yoki undagi shakllar o'yining o'ziga xosligi va ashyoga ishlov berish mahorati va h.k. buyumning qiymatini belgilaydi hamda uning badiiy obrazini yaratadi. Shunday qilib, ashyolar va shakllar amaliy bezak san'atida ifoda va tasvir vositasi rolini o'ynaydi. Amaliy san'at asarlaridagi badiiy obrazlarining ta'sirchanligi buyumlarga tabiat shakllariga o'xshash ko'rinishlar berdi. Masalan, buyum shakli gul, barg, qush, hayvon, odam qismlarini eslatuvchi shakllar orqali kuchaytirildi. Natijada, oddiy kundalik turmushda qo'llashga mo'ljallangan buyum badiiy asarga aylanib, uning qiymati ortdi. Albatta, bunda ishlov berishda me'yoriy, san'atkorming did-nafosati, ishlangan

buyumning shakli mazmuniga mosligi muhim o'rin egallaydi. Masalan, ovqatlanish uchun ishlatiladigan buyumlar shakli, o'lcham va nisbatlarining qulay, maqsadga muvofiq va xavfsiz bo'lishi bilan birga foydalanganda ko'ngilni ranjitmaydigan, ishiyani buzmaydigan bo'lishi lozim. Hayvonlar, ularning bo'laklari ishlatilgan buyumlar, masalan musbuk, kuchuk, maymun va h.k. ba'zan ustalar ishida (jahon xalqlari amaliy san'atida) uchrab turadi. Bu foydalanuvchi va usta — yaratuvchining didi, e'tiqodi bilan bog'liq. Amaliy san'atning ta'sirchanligini oshirish va bezak berishda ranglar, ularning o'zaro nisbati — och-to'qligi, nozik tuslanishi va bir-biri bilan kirishish va qorishish xususiyatlari, turli naqshlar va tasviriy san'at (rassomchilik va haykaltaroshlik), ularning qismlaridan foydalanish mumkin. Tasviriy san'at va naqsh unsurlari amaliy san'at asarlarining bezak berish jarayomida ishtirok etish bilan birga yaratilgan buyumning shakliga singib ketishi mumkin. Masalan, olmaxon shaklidagi ko'za bandi, sher oyoqlariga o'xshash stul oyog'i, olma yoki nok shaklidagi guldon, naqshga o'xshash to'siq, darvoza qismlari va h.k. Bulardan ko'rinib turibdiki, amaliy san'at buyumlari sintetik xarakterga ega bo'lib, o'zida turli san'at uslub va qarashlarini uyg'unlashtiradi va uning qiymatini belgilaydi. Jamiyat taraqqiyoti, inson aql-zakovati, fan va texnika yutuqlari amaliy san'at asarlarida mujassamlashib bordi va davr mohiyatini o'zida namoyon etdi.

Amaliy bezak san'ati iborasi darrov paydo bo'lmagan. Dastlab insonni o'rab turgan narsalar badiiy estetik ahamiyatga ega deb qaralmagan. Uyg'onish davriga kelib odamlarning oddiy buyumlarga qarashi o'zgardi. Bunga sabab qadimgi dunyo tarixiga, turmush tarziga, aymiqsa antik dunyoga e'tiqodning paydo bo'lishi bu qarashlarni rivojlantirdi. Inson yashaydigan muhit, uning turar joyi, xonasi antik san'atning boshqa san'at turlari sifatida e'tirof etila boshlandi. Arxeologik ishlar natijasida topilgan ashyoviy dalillar shuni ko'rsatadiki, inson